

УДК 930.2(476)

**АПІСАННЕ КЛІМАТЫЧНЫХ З’ЯЎ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVII – ПАЧАТКУ XIX СТАГОДДЗЯЎ У ЗАПІСКАХ
ІГУМЕНА АРЭСТА**

**Субоцін Аляксандр Аляксандравіч, кандыдат гістарычных навук,
загадчык кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
Віцебскі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт,
г. Віцебск, Рэспубліка Беларусь**

Ключавыя словы: клімат, гістарычная кліматалогія, ігумен Арэст, Магілёў, Малы ледавіковы перыяд.

Рэферат. У артыкуле разглядаюцца асаблівасці апісання кліматычных з’яў у Запісках ігумена Арэста, дзе згадваюцца перш за ўсё кліматычныя катаклізмы, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў запісах пра анамальна халодныя зімы, няўстойлівае надвор’е ў вясеннія і летнія сезоны. Вялікая ўвага звяртаецца на факты голаду, што былі вынікам нізкіх ураджаяў, выкліканых неспрыяльнымі кліматычнымі ўмовамі.

Пытанні змены клімату на сённяшні час хвалююць не толькі прадстаўнікоў натуральных навук, але і навукоўцаў-гуманітарыяў. Апошнія разглядаюць праблемы ўплыву клімату на развіццё розных сфер жыцця грамадства, сацыяльныя аспекты ўзаемадзеяння чалавека і навакольнага асяроддзя. Гістарычная навука таксама ўключаецца ў працэс пошуку асаблівасцяў кліматычных зменаў у папярэднія перыяды развіцця грамадства, асабліва гэта датычыцца даінструментальнага этапу ў станаўленні метэаралагічных ведаў, калі не вяліся сістэматычныя назіранні за надвор’ем з выкарыстаннем спецыялізаванага абсталявання і асноўныя звесткі пра кліматычныя з’явы змяшчаліся якраз у апавядальных гістарычных крыніцах. На аснове аналізу і супастаўлення разнастайных крыніц можна рэканструяваць кліматычныя ўмовы, у якіх жылі людзі мінулых стагоддзяў і зразумець, як яны ўсведамлялі змены надвор’я. Ключавой гістарычнай крыніцай, якая змяшчае ў сябе каштоўныя апісанні кліматычных з’яў другой паловы XVII – пачатку XIX стст. на тэрыторыі Беларусі, можна з упэўненасцю назваць Запіскі ігумена Арэста.

Адзначаная гістарычная крыніца лічыцца яскравым прыкладам помніка беларускага гарадскога летапісання. Яна была створана ў канцы 1820-х – 1830-я гг. у Магілёўскім брацкім манастыры ігуменам Арэстам. У Запісках асвятляецца гісторыя Магілёва з XIV да сярэдзіны XIX стст. Большую частку дадзеных ігумен запазычыў з Магілёўскай хронікі Сурты і Трубніцкіх, з дакументаў «Беларускага архіва старажытных граматаў» І. Грыгаровіча, «Гістарычных звестак пра ўзнікненне ў Польшчы уніі» М. Бантыш-Каменскага, архіўных матэрыялаў магілёўскіх манастыроў і магістрата. Частка тэксту Запісак была заснавана на аснове ўласных назіранняў Арэста [1, с. 217; 2, с. 405].

Першае ўпамінанне ў Запісках ігумена Арэста пра асаблівасці клімату можна аднесці да 1670 г., пад якім быў зроблены наступны запіс: «Зима была лютая, были чрезвычайно лютые морозы, от коих птицы, люди и скот мёрзли и даже деревья вымерзали. По прошествии сей зимы, была великая дороговизна на хлеб» [3, с. XXIV]. Дадзеныя сведчанні супадаюць са звесткамі іншых пісьмовых крыніц Рэчы Паспалітай таго ж года, якія апавядаюць пра замаразкі і снег на працягу мая на тэрыторыі Беларусі, а таксама пра праблемы аплаты падаткаў з боку асобных паветаў з прычыны неўрадзяў [4, s. 70].

Наступным сведчаннем кліматычных з'яў быў запіс пад 1681 г. Спасылаючыся на магілёўскага храніста Трубніцкага, ігумен Арэст піша пра страшныя маланкі ў чэрвені гэтага года ў Камаровічах пад Крычавам. Маланкі былі настолькі моцныя, што забілі цэлы статак рагатай жывёлы колькасцю ў 113 галоў. У Маляцічах (таксама пад Крычавам) маланкамі ў возеры былі выбіты ляшчы [3, с. XXV].

Наступны 1682 г. можна лічыць спрыяльным на кліматычныя ўмовы на працягу ўсяго вегетацыйнага перыяду. Так, Запіскі ўпамінаюць пад гэтым годам пра збор багатага ўраджаю збожжавых, які прывёў да зніжэння цэн на хлеб [3, с. XXVI].

У сваіх Запісках ігумен Арэст таксама распавядае пра незвычайную прыродную з'яву зімы 1686 г., калі назіралася нашэсце рысяў, якіх было забіта некалькі дзясяткаў у самім Магілёве і яго прадмесцях. Такое нашэсце тлумачылася суровымі кліматычнымі ўмовамі, перш за ўсё вялікімі снягамі і моцнымі маразамі, якія не дазволілі рысям паляваць на мышэй і прыводзяць першых у пошуках харчавання ў горад. Далей крыніца пад тым жа 1686 г. расказвае пра вялікую павадку вясной, што якраз і стала вынікам шматснежнай зімы [3, с. XXVI]. Дадзенае сведчанне цалкам пацвярджаецца метэаралагічнымі апісаннямі з іншых пісьмовых крыніц. У прыватнасці, у другой вядомай нам гарадской хроніцы, Віцебскім летапісе Панцырнага і Аверкі, было запісана, што вялікі разліў Заходняй Дзвіны вясной 1686 г. нарабіў вялікай шкоды жыхарам Віцебска, калі вадой былі знесены іх дамы [5, с. 196].

Распаўсюджаным сюжэтам ў апавядальных крыніцах перыяду Сярэднявечча і Новага часу з'яўляюцца ўпамінанні пра нашэсці саранчы. Такія звесткі лічацца ідэнтыфікатарам кліматычных умоў, бо ўспышкі размнажэння гэтых насякомых адбываецца, як правіла, у засушлівыя гады пры рэзкіх зменах сонечнай актыўнасці [6, с. 49]. Упамінанне пра нашэсце саранчы мы таксама знаходзім і ў Запісках Ігумена Арэста, дзе адзначаецца, што ў 1690 г. на Украіне за Дняпром, каля Слуцка і Мінска вялікая колькасць саранчы знішчыла ўсё збожжа і травы так, што не было чаго жаць і касіць. У раёне Магілёва ў 1690 г. саранча з'явілася ў малой колькасці і не зрабіла шкоды пасевам. Гэта адбылося па той прычыне, што ў гэтай частцы Беларусі сухое надвор'е змяняецца працяглымі дажджамі і саранча ад вільгаці пагінула [3, с. XXVII].

Пра сапраўдную кліматычную катастрофу у Запісках апавядаецца пад 1694 г. У тэксце крыніцы адзначаецца, што ў Магілёве 11 жніўня, у суботу, а другой гадзіне дня з поўначы наплыла нечакана цёмная і вялікая хмара. Яна суправаджалася страшнымі грывотамі і буйным градам. Таксама ў ваколіцах Магілёва моцны буран пазносіў сялянскія хаты, панскія стадолы, значна панішчыў збожжавыя палі [3, с. XXX].

Катастрафічным з кліматычнага пункта погляду аказаўся таксама і 1695 г. Ігумен Арэст адзначае, што вясной гэтага года назіраецца моцны разліў Дняпра, калі вада шмат прычыніла шкоды людзям і вымусіла іх пакінуць свае дамы. Акрамя таго, павадка пазносіла агароды, замёты і тыны ў Пакроўскім і Троіцкім прыходах. Пад тым жа годам адзначаецца анамальна халоднае надвор'е летам. Арэст піша, што 4 чэрвеня, у суботу вечарам у Магілёве выпаў вялікі снег, які ляжаў некалькі дзён. Таксама адзначалася, што за Беразіной і Нёманам надвор'е ў гэты дзень было яшчэ горш [3, с. XXX]. Пад такой датай адзначаную вышэй кліматычную анамалію ўпамінаюць і іншыя пісьмовыя крыніцы. Так, напрыклад, генеральны аканом і губернатар Слуцкага і Капыльскага княстваў С. Незабытоўскі ў сваім дзённіку 4 чэрвеня 1695 г. зрабіў наступны запіс: "Непогода строга з зимнем у снегиом саўу dzień была" [7]. Таксама пра снег 26 мая (па старым стылі) у 1695 г. упамінуў і Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі [5, с. 196].

Па сведчанні Ігумена, усё лета 1695 г. было халодным з частымі замаразкамі. Такія кліматычныя ўмовы нанеслі значную шкоду збожжу, прывялі да яго дарагавізны і да вялікага голаду, ад якога некалькі тысяч мясцовых жыхароў цэлымі сем'ямі шукалі паратунку ў Расіі. У наступны 1696 г. цэны на хлеб у Магілёве працягваюць расці. Так, напрыклад, 15 гарцаў пшаніцы каштавалі па аднаму талеру. Каля Слуцка, Мінска і на літоўскім памежжы сітуацыя была яшчэ горш: цэны на хлеб былі ў тры разы больш, і ад голаду людзі кідалі сваіх дзяцей на дарогах [3, с. XXX].

Пад 1700 г. ігумен Арэст адзначае чарговае павышэнне цэн на збожжа, што тлумачылася неўраджаймі. Далей па тэксце можна прачытаць, што 1701 г. прынёс добры ўраджай хлеба і цэны на збожжа ўпалі, так, што 20 гарцаў жыта каштавалі 50 грошаў [3, с. XXXIV]. На аснове гэтага можна свярджаць, што ўмовы надвор'я вясны і лета 1701 г. былі спрыяльнымі для росту сельскагаспадарчых культур, і ў Беларусі не назіралася якіх-небудзь кліматычных анамалій, на адсутнасць якіх указваюць і іншыя пісьмовыя крыніцы.

Па сведчанні Запісак ігумена Арэста, у 1706 г. таксама не было недахопу ў хлебе, а цэны на яго і іншыя прадукты харчавання ўстанавіліся нізкія, што ўказвае на багаты ўраджай і адсутнасць кліматычных катаклізмаў [3, с. XLVI].

Цікавымі апісаннямі кліматычных з'яў у Запісках быў адзначаны 1708 г. Вясна гэтага года суправаджалася вялікай павадкай, калі назіраўся значны пад'ём вады. Таму расійскаму войску, якое знаходзілася ў гэты час у Магілёве, прыйшлося будаваць дадатковыя масты. У чэрвені 1708 г. устанавілася вільготнае і дажджлівае надвор'е. Яно прывяло да нашэсця на горад маленькіх жабак, якіх, па сведчанні Запісак, была такая вялікая колькасць, што нельга было ступіць кроку [3, с. LIV–LV].

У сваіх апісаннях ігумен Арэст, безумоўна, не абмінуў анамальна халодную зіму 1708/1709 гг. Пад 1709 г. адзначаецца, што зімой гэтага года выпалі незвычайна вялікія снягі, а птушкі, звяры і людзі замярзалі на дарогах, таксама згадваецца голад і высокія цэны на збожжа і іншыя прадукты харчавання [3, с. LXV]. Апісаная вышэй зіма лічыцца самай халоднай у XVIII ст. У пачатку 1709 г. рэзкае зніжэнне сярэдняй тэмпературы паветра, моцныя вятры і вялікая колькасць ападкаў у выглядзе снегу назіраюцца

па ўсёй Еўропе, замаразкі былі зафіксаваны нават у басейне Міжземнага мора [8, р. 220]. Зіма 1708/1709 гг. стварала сур'ёзныя праблемы для рускай і шведскай армій падчас чарговай ваеннай кампаніі Паўночнай вайны, калі Карл XII рухаўся на тэрыторыю Украіны. Войскі абедзвюх краін пакутвалі ад моцных маразоў, а лік загінуўшых ад абмаражэння ішоў на тысячы [9, с. 350].

Згаданыя намі прыклады значнага зніжэння сярэдняй тэмпературы, суровых зім, а таксама няўстойлівага надвор'я вясной і летам прадстаўнікі гістарычнай кліматалогіі звязваюць з Малым ледавіковым перыядам, адным з пікаў якога лічыцца астранамічны мінімум Маундэра (1645–1715 гг.), калі назіраўся дэфіцыт сонечных плямаў і была зафіксавана мінімальная сонечная актыўнасць [10, р. 409].

Наступны, пасля ўпамінавання анамальна халоднай зімы 1709 г., запіс Ігумена Арэста, які апавядае пра кліматычныя з'явы, мы знаходзім пад 1748 г., калі ў Магілёве назіраецца нашэсце саранчы, якая нанесла вялікі ўрон збожжавым і травам [3, с. LXVIII]. У цэлым у гэты год нашэсце саранчы ахапіла вялікую тэрыторыю: Украіну, Малдову, еўрапейскую частку Расіі. Тады гэтыя насякомыя знішчылі амаль увесь ураджай сельскагаспадарчых культур, што прывяло да чарговых успышак голаду [11, с. 390–391]. Як гэта звычайна бывае ў выпадках актыўнага распаўсюджвання саранчы, вясеннія і летнія дні 1748 г. суправаджаліся моцнай засухай. Сухое і спякотнае надвор'е, як вынік, прывяло ў 1748 г. да вялікага пажару ў Магілёве. Магілёўская хроніка апісвае, што ў дзень Ушэсця Гасподняга (канец мая) горад быў ахоплены агнём, пагарэлі амаль усе дамы гараджан, была пашкоджана брацкая царква, дзе быў расплаўлены самы вялікі звон, а ікону Багародзіцы і ўсё каштоўнасці з гэтай царквы ўдалося ўратаваць. Таксама цалкам згарэла кафедральная Спаская царква, езуіцкі і фарны касцёлы [3, с. LXVIII].

Згаданыя намі звесткі пра кліматычныя з'явы другой паловы XVII – XVIII стст., безумоўна, былі пераняты Арэстам з больш ранніх крыніц, у тым ліку і з Магілёўскай хронікі Сурты і Трубніцкіх. Што датычыцца апісанняў клімату пачатку XIX ст., то гэтыя сведчанні былі зафіксаваны ігуменам, хутчэй за ўсё, на аснове ўласных назіранняў. Так, у Запісках указваецца, што 25 лютага 1807 г. у Магілёве назіраўся вялікі гром і маланкі, а ў Шклове ад удару маланкі згарэў дом аднаго з мясцовых жыхароў [3, с. LXXVII]. Таксама Арэст згадвае, што ў Беларусі лета 1811 г. выдалася спякотнае і без дажджоў. Магілёў і яго наваколле ўсё гэта лета былі зацягнуты дымам ад гарэўшых балот і лясоў. Летняе спякотнае і засушлівае надвор'е выклікалі неўраджай збожжавых і значнае павышэнне цэн на прадукты харчавання [3, с. LXXIX]. Як паказваюць тагачасныя крыніцы, лета 1811 г. выдалася спякотным і засушлівым па ўсёй еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Напрыклад, у Кіеве Днепр так абмялеў, што людзі пераходзілі гэту раку ўброд [11, с. 409].

Такім чынам, у тэксце, складзеным ігуменам Арэстам упамінаванні пра кліматычныя з'явы мы знаходзім сярод запісаў, якія па сукупнасці адносяцца да 16-ці розных гадоў у прамежку часу другой паловы XVII – пачатку XIX стст. Толькі тры гады (1682, 1701 і 1706 гг.) характарызуюцца як спрыяльныя з кліматычнага пункта погляду і не маюць ярка выражаных адхіленняў у надвор'і. Астатнія ж гады былі

азнаменаванья рознага роду экстрэмальнымі кліматычнымі з’явамі: анамальна халоднымі і шматснежнымі зімамі, вялікімі вясеннімі павадкамі, неспрыяльным надвор’ем у летнія перыяды, калі назіраліся зніжэнні тэмператур з павышанай вільготнасцю, працяглымі дажджамі і моцнымі вятрамі, або наадварот спякотнае і вельмі сухое надвор’е. Запіскі ігумена Арэста пад асобнымі гадамі ўзгадваюць пра выпадкі нашэсця саранчы, што сведчылі пра каротокія наступленні засушлівых вясенніх і летніх сезонаў. У кантэксце апісанняў клімату ўпамінаюцца факты голаду і павышэння цэн на асноўныя прадукты харчавання. Галоўнай прычынай падобных сітуацый з’яўляліся неспрыяльныя прыродна-кліматычныя ўмовы, якія прыводзілі да рэзкіх зніжэнняў ўраджаяў ключавых сельскагаспадарчых культур.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Улащик, Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1985. – 261 с.
2. Марзалюк, І «Запіскі Ігумена Арэста» / І. Марзалюк // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 1996. – Т. 3. – С. 405.
3. Записки Игумена Ореста // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа : в 14 т. / Печатня губернского правления – Вильна, 1867. – Т. 2. – С. I–CII.
4. Namaczyńska, S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomory / S. Namaczyńska. – Lwów : Skł. gł. Kasa im. rektora J. Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1937. – 234 s.
5. Полное собрание русских летописей / Институт истории СССР. – М. : Наука, 1975. – Т. 32 : Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – 233 с.
6. Бараш, С. И. История неурожая и погоды в Европе (по XVI в. н. э.) / С. И. Бараш. – Л. : Гидрометеиздат, 1989. – 237 с.
7. Dziennik Stanisława Niezabitowskiego 1682–1700 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://polona.pl/item-view/b4663a28-a618-466d-8a8d-68a6c8fbcc2f?page=629>. – Дата доступу: 8.05.2024.
8. Pfister, C. Climate and society in Europe – the last thousand years / C. Pfister, H. Wanner. – Bern : Haupt verlag, 2021. – 396 p.
9. Тарле, Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 656 с.
10. Le Roy Ladurie, E. Histoire humaine et comparée du climat: T. 1. Canicules et glaciers XIIIe–XVIIIe siècles / E. Le Roy Ladurie. – Paris : Fayard, 2004. – 740 p.
11. Борисенков, Е. П. Летопись необычных явлений природы за 2,5 тысячелетия / Е. П. Борисенков, В. М. Пасецкий. – СПб. : Гидрометеиздат, 2002. – 536 с.